

Zapatistična avtonomija: Alternativni model samorazvoja

UVOD

Obstaja malo tem v družbenih vedah, ki povzročajo tako polemiko kot ravno tema o razvoju. Očitno je, da je bil prevladujoči diskurz o razvoju kritiziran, celo napadan, od šestdesetih let naprej; kakorkoli že, do konca devetdesetih, ko so se dvignila številna družbena gibanja proti neoliberalnemu modelu, je bil najbolj nedavna reinkarnacija razvoja. Čeprav množične manifestacije iz Seattla (1999), Prage (2000), Genove in Quebeca (2001) izstopajo v naši kolektivni zavesti kot dramatične demonstracije antineoliberalnega gibanja, lahko najdemo predhodno razlago le-teh v zapatističnem gibanju, ki se je prvič pojavilo 1. januarja 1994 (Lowy, 2002). Pravzaprav je to gibanje nastalo kot rezultat poloma celega seštevka programov in vladnih politik, katerih namen je bil osredotočen na ekonomski razvoj v Mehiki.

Ta prispevek se ne osredotoča na povode za zapatistično vstajo.¹ Namesto tega želi pokazati, kako se je oboroženo upornišvo EZLN spremenilo v neozapatizem,² gibanje, ki izhaja iz zahteve po avtonomiji in načrtuje neki alternativni model neoliberalizmu za ekonomski, politični, socialni in kulturni razvoj, tako za zapatistične skupnosti kot tudi za preostali svet. Prispevek se začne s kratkim pregledom diskurza o razvoju, na katerega se odziva zapatistično gibanje. Nadalje razloči vodilne kritike, ki so bile narejene proti modelu razvoja, in elemente uradnega zapatističnega diskurza, ki tvorijo osnovo njihovega projekta "ustvariti svet mnogoterih svetov". Konča pa se z razlago, ki podkrepi njihov projekt oblikovanja Svetov dobrih vlad in razširitve teh strukturnih sprememb na razvoj regije.

¹ Za informacijo o kratki zgodovini vstaje glej Colier in Quartiello 1999, Harvey 2000, Nash 2001, Ross 1995, Stahler-Sholk 2001, Stephen 2002, TelloDiaz 1995.

² Na novo je postavil definicijo neozapatitma Leyva Solana: je neka "mreža političnih mrež, temelječa na povezavah in srečanjih državljanov in organizacij, povezanih z EZLN" (1999 citirano v Leyva Solano in Sonleitner str. 164–165).

ETAPE RAZVOJA

Razvoj kot vladna politika in kot predmet akademskega študija je neki relativno nov koncept; nastal je po drugi svetovni vojni kot *raison d'être* organizacij, ki so nastale sočasno s konferenco v Bretton Woodsu. V tem času je nastal tudi koncept tretjega sveta.³ Omenjene institucije, na primer Svetovna banka in Mednarodni denarni sklad, so nameravali financirati prenovno povojno Evropo in tako pospeševati ekonomski razvoj držav tretjega sveta. Od takrat je koncept *nerazvitosti* neposredno povezan z državami tretjega sveta. Kot menijo takratni ekonomisti, bi se uspeh kapitalističnega modela pokazal z razpršitvijo bogastva (*trickle down effect*), ki bi izboljšala kakovost življenja obubožanih ljudi v nerazvitih regijah Afrike, Latinske Amerike, Azije in Bližnjega vzhoda. Razvojni model je razumel napredek kot unilinealno evolucijo (Nash 2003: 58), ki je bila odvisna od "prisvojitve celotnega 'zahodnjaškega kulturnega paketa': kapitalizem, industrializacija, napredna tehnologija, reprezentativna demokracija" (Viola 2000: 16).

Na začetku šestdesetih let se je druga etapa razvoja usmerila v dvojni proces ekonomskega in družbenega razvoja, v projektu, ki je bil strnjen v programih Združenih narodov. Ta projekt, kot meni Esteva (1996: brez strani), je imel malo uspeha. V svojem članku o razvoju ta avtor pokaže, kako se je usmeritev spreminjala v tem času; "temeljni problemi" so se proučevali ločeno in pozneje na posplošen način, pozornost se je vrnila na razvoj človeka oz. ljudstva, in na samozadostnost, v drugi polovici šestdesetih let so bile izpostavljene "temeljne potrebe" in "posebnosti vsake nacije" v razvoju.

Čeprav Esteva poudarja manko v osemdesetih, je prav takrat nastala dogma trajnostnega razvoja. To se lahko razume kot "tisti, ki zagotavlja sedanje potrebe, ne da bi se zavezal prihodnjim generacijam, da bi poskrbel za njihove potrebe" (Sariego 2005). Zagovorniki te teorije so menili, da je mogoče, celo potrebno, ustvarjati ekonomsko rast in obenem pospeševati človeški razvoj in varstvo okolja. Kljub uradnemu diskurzu (ki ima dandanes še vedno težo) je ekonomska kriza, ki je udarila v več državah – vključno z Mehiko – na začetku osemdesetih, nastala kot posledica serije programov za prestrukturiranje, katerim sta narekovala Svetovna banka in Mednarodni denarni sklad. Neoliberalni vzlet, ki sta ga pospeševali neokonservativni politiki Ronalda Reagana in Margaret Thatcher, je služil kot navdih za sheme ekonomske "izravnave", vključili so strategije, kot so razprodaja državnih podjetij, privatizacija javnih storitev in deregularizacija domačih trgov. Ob koncu tega desetletja je neoliberalni

³ Na začetku so bili prvi, drugi in tretji svet geopolitične kategorije, termini za ločevanje zahodnih, industrializiranih in kapitalističnih od socialističnih in komunističnih držav, povezanih s sovjetskim blokom in med državami brez kakršne koli povezave.

ralni model s padcem sovjetskega bloka pridobil na moči, kar je privedlo do nove geopolitične artikulacije in vzpostavitve ekonomskih blokov, kot je Evropska unija, MERCOSUR in enotnost, ki jo je konstituiral severnoameriški sporazum o prostem trgu. Prevladujoči diskurz razvoja je še naprej zasnovan na pojmovanju kapitalističnega modela kot nezlomljivega.

KRITIKE RAZVOJNIH POLITIK

Kritike, ki so bile narejene proti razvojnim modelom, v vseh njihovih različicah, so zasnovane na dveh temeljnih argumentih. Prvi izpodbija ideologijo, na kateri temeljijo omenjeni modeli; vsebuje razmerja moči med industrializiranimi zahodnimi državami in tistimi na obrobju, ki so "v razvoju". Kot sem že prej omenila, razvojnemu modelu vlada "zahodnjaški kulturni paket", ki je ustvaril ali izumil tretji svet in koncept nerazvitosti, izključujoč druge poti za ustvarjenje sveta, s strani ljudi samih, v regijah tretjega sveta (Escobar 1992: 22). Koncepte razvoja, napredka, blaginje in revščine med drugimi so definirali teoretiki "prvega sveta" in tako "predpostavljajo neki implicitni model družbe, ki ga razumejo kot univerzalno veljavnega in zaželenega" (Viola 2000: 13). V zvezi z obsodbo etnocentrizma nastane kritika o teži ekonomskih problemov.

V Mehiki, na primer, ko je predsednik Lazaro Cardenas v tridesetih letih pospešil uresničevanje akta o agrarni reformi iz Ustave 1917, se je na to gledalo kot na polomijo, ki je povzročila, da se je splošna proizvodnja v državi zlomila. Strokovnjaki za razvoj niso upoštevali, da so kmetje pojedli več in imeli več prostega časa, ker jim ni bilo treba delati na zasebnih posestvih. (Nash 2003: 61)

Tekom let se je napredek meril le z makroekonomskimi kazalci, kvantitativnimi spremenljivkami, ki so pustili ob strani pogoje za kakovost življenja.

Drugi argument dvomi o učinkovitosti samega modela. V svoji študiji o neekonomskih ovirah za razvoj Hoselitz (1952: 11) poudari, da so programi ekonomskega razvoja pogosto neprimerni za dejanske potrebe ljudi oz. imajo malo zveze z realnostjo. Opozori, da model razvoja Združenih držav izhaja iz določenih posebnih pogojev – geografije, zgodovine in značaja prebivalstva – tisti, ki so neponovljivi v drugih okoljih (Ibid.: 21). Ta trditev zbuja pozornost; Cardoso in Faletto podpirata idejo, da prevladujoča pozicija držav "prvobitnega razvoja" temelji na tem, da so se njihove nacionalne ekonomije izboljšale, takrat ko se je svetovni trg razširil. Razvoj kapitalističnega sistema, njegova struktura, je bila v veliki meri odvisna od nerazvitih ali perifernih držav kot nahajališča naravnih virov (1969: 31). Prevladujoče teorije niso upoštevale pretekle ekonomije nerazvitih regij in njihove socialne zgodovine (Gunther Frank 1970: 101).

Teorija odvisnosti ustvari pretvezo v teh razkritjih in nas tako spomni, da že razvite države niso ločene od ekonomske, tehnološke in finančne odvisnosti (Comas d'Argemir 1998: 59). Na koncu se izkaže za neverjetno, celo nemogoče, da bi nerazvite države ugovarjale procesu razvoja, ki so ga preizkušale industrializirane države. Kritike, ki se nanašajo na etnocentristične modele razvoja, so odprle veliko polemiko na antropološkem področju. Tisti, ki sledijo klasičnemu modelu, verjamejo, da antropologi lahko pridobijo pomembno vlogo, če delajo znotraj velikih razvojnih organizacij (antropologija za razvoj). Tisti, ki pripadajo polju antropologije razvoja, kritizirajo politične načrte, ki prikrijejo zahodnjaške kulturne vrednote, ne da bi priznali ali upoštevali lokalno vedenje subjektov, ki so vključeni v te projekte.

SPOPAD Z MODELOM: PRIMER MEHIKE

V Mehiki je kritika *par excellence* nastala v obliki oborožene vstaje, ki so jo izvedli staroselci različnih etničnih skupin iz Chiapasa in majhna skupina podpornih mesticev. Izjavljajoč *Ya Basta!* po 500 letih diskriminacije, marginalizacije in zlorab oblasti, je EZLN izzval zvezno vlado in vojsko. Kritizirali so neoliberalno politiko, ki jo je uvedel takratni predsednik Carlos Salinas de Gortari. Dan vstaje je sovpadel z dnem, ko je začel veljati prostotrgovinski sporazum. Glasnik EZLN, Subcomandante Insurgente Marcos, je označil sporazum kot "smrtno obsodbo za mehiške staroselce" (Ross 2000: 21). Prva deklaracija iz Lakandonskega pragozda se je nanašala na ustavne reforme iz leta 1992 – še posebej na spremembe agrarnega zakona –, ki so omogočile ratifikacijo sporazuma o prostem trgu, hkrati pa so objavili konec razdeljevanja zemlje. V enajstih letih upora so zapatisti v vseh pogledih obtožili neoliberalizem. Tukaj ne želim pisati o vsem njihovem nasprotovanju; dovolj bo, če podam nekaj primerov, ki so ključni za njihovo pozicijo.

Po besedah Marcosa (junij 1997) "se mora moderna globalizacija, neoliberalizem kot svetovni sistem, razumeti kot nova vojna osvajanja ozemelj". Pojasni, da je neoliberalizem kot sestavljanka iz sedmih koščkov: 1) dolar, ki predstavlja koncentracijo bogastva in distribucijo revščine, 2) trikotnik: globalizacijo izkoriščanja, 3) krog: migracije, potujočo nočno moro, 4) pravokotnik: finančno globalizacijo in globalizacijo korupcije in kriminala, 5) pentagram: legitimno nasilje nelegitimne oblasti, 6) čačka: megapolitiko in skrate, in na koncu 7) košček v obliki žepa, ki ustreza žepom upora. Postane jasno, da se ti koščki ne prilegajo med sabo. Tako Marcos argumentira, da ima globalizacija neoliberalnega modela fragmentaren učinek.

Na inavguraciji Interkontinentalnega srečanja za človečnost in proti neoliberalizmu, dogodek, ki se je zgodil v Aguascalientes v Oventiku (Chiapas) 26. julija 1996, je poveljnica Ana María izrekla dobrodošlico CCRI-CG rekoč:

Za oblast, ki se danes po vsem svetu skriva za imenom "neoliberalizem", mi nismo šteli, nismo proizvajali, nismo kupovali, nismo prodajali. Bili smo ne-uporabna številka za račune velikega kapitala. Tako smo šli v gore, da bi poiskali in videli, ali lahko najdemo tolažbo za svojo bolečino, ker smo bili pozabljeni kot kamni in rastline (CCRI-CG 1996).

Na koncu se pojavi "Don Durito", skarabej in Marcosov intelektualni svetovalec. Tekom let je Durito zapatistom hodil razlagat neoliberalizem. Ob tej prvi priložnosti pripoveduje naslednje:

Vi mislite, da je neoliberalizem doktrina kapitalizma, ki naj bi se soočila z ekonomskimi krizami, ki jih isti kapitalizem pripiše "populizmu". [...] Dobro, izkaže se, da "neoklasicizem" ni teorija, ki bi se soočila s krizo ali jo razložila. Sama kriza je obrnjena v ekonomsko teorijo in doktrino! Se pravi, da neoliberalizem nima več minimalne koherence, nima načrtov niti zgodovinske perspektive. (Subcomandante Marcos 1995)

Tako so torej zapatistične skupnosti prepoznale neoliberalizem kot grožnjo njihovemu načinu življenja in kot nasprotujočo njihovim predstavam o svetu; v neoliberalnem modelu ni prostora za ljudi, kulture in družbe, ki niso udeležene na globalnih trgih. Nasproti tej ideologiji zapatisti predlagajo alternativni projekt, zasnovan na zahtevi po avtonomiji.

Čeprav avtonomija ni sestavljala ene njihovih zahtev na začetku upora, je vzniknila kot temeljna zahteva, ko je postalo jasno (vsaj za zapatiste), da je najboljša pot za doseganje njihovih drugih zahtev⁴ zahteva po avtonomiji. V komuniqueju z dne 1. marca 1994 CCRI-CG natančno opredeli svojo "Polo zahtev". Točki štiri in šestnajst (od skupno 34-ih) sta tisti, ki poudarita njihovo zahtevo po avtonomiji: zahtevajo "novo zaveznitvo med sestavnimi deli federacije, ki bi končalo s centralizmom in omogočilo regijam, staroselskim skupnostim in samovladanim občinam s politično in ekonomsko avtonomijo", da ne bi bili več "izpostavljeni volji nacionalnih in tujih oblastnikov".

Prvi korak na tej poti se je zgodil 18. decembra 1994, ko je Marcos objavil oblikovanje 38 "upornih občin". Tema avtonomije se je močno utrdila na okroglih mizah, kjer so elaborirali Sporazume San Andres iz leta 1996. Naslednje leto, medtem ko so zapatisti upali, da bo zvezna vlada izpolnila podpisane sporazume, so uradno krstili Avtonomne zapatistične uporne občine (Municipi-

⁴ Delo, zemlja, stanovanje, hrana, zdravstvo, izobrazba, neodvisnost, svoboda, demokracija, pravičnost in mir (CCRI-CG 1994).

os *Autónomos Rebeldes Zapatistas – MAREZ*). Ker izvajajo avtonomijo *de facto*, je treba upoštevati, da MAREZ obstajajo zunaj ustavnega pravosodja. Še več, avtonomije se “razlikujejo v obsegu in konsistentnosti [...], kar implicira izziv, da bo katerakoli značilnost njihovih dosegov, širin, globin etc. vedno relativna” (Burguete 2005: s/p). Kljub ustanovitvi MAREZ so zapatisti definirali institucionalne osnove, da bi zagotovili nadzor nad ekonomskim, političnim in kulturnim razvojem svojih skupnosti, podpornih baz (Nash 2003: 81). V vsakdanjem življenju se avtonomija razume kot ponovna vpeljava tradicionalnih kmetovalskih tehnik, nadzor nad produkcijo in trženjem njihovih produktov in širšo participacijo v vladnih institucijah (Hernandez Castillo 2001: 219).

SVETI DOBRE VLADE

Osmega avgusta 2003 so naredili korak naproti preoblikovanju zapatistične organizacije. S sočasno uvedbo petih školjk in petih svetov dobre vlade so zapatisti postavili drugačno raven avtoritete, tudi na komunalnih skupščinah in v avtonomnih občinah. Vsak Svet pomeni eno regionalno avtoriteto, ki obsega od štiri do sedem avtonomnih občin, s pravosodjem in funkcijami, ki se med seboj razlikujejo.⁵ Sveti se oblikujejo z dvema zastopnikoma iz vsake avtonomne občine. Poleg sprememb, kar se tiče odnosov s prebivalstvom regij (tako zapatističnega kot nezapatističnega), ustanovitev svetov dobre vlade tudi implicira pomembne spremembe glede njihovih povezav s “civilno družbo”. Tukaj je treba spomniti bralca, da je bil ključni element zapatističnega upora popolna zavrnitev vladnih programov in storitev. Tako da je pomoč, ki jo dobivajo skupnosti, ki prihaja iz široke mreže posameznikov in lokalnih, nacionalnih in mednarodnih organizacij, poglavitna za uresničitev projektov, ki so jih začrtali Sveti dobrih vlad.

V prejšnjih letih je CCRI imel minimalno vlogo pri regulaciji številnih razvojnih projektov, ki jih je izvajala civilna družba, naj so predloge odobrili ali ne, se ni vmešaval v administrativne zadeve. Sedaj je ena izmed funkcij Svetov dobre vlade koordinacija in administracija sredstev, ki jih posredujejo avtonomnim občinam in tako uravnavajo vpliv civilne družbe v avtonomnih občinah. Tako poskušajo prerazporediti sredstva in privilegije, ki so se kopičili v nekaterih občinah, skupinah ali določenih posameznikih (Burguete 2005: s/p). Tako so Sveti tisti, ki se glede na potrebe skupnosti odločijo, katere projekte bodo sprejeli in izvedli. Kot razloži Marcos ob predstavitvi Školjk in Svetov julija 2003, zapatisti zahtevajo nadzor nad lastnim razvojem. Opiše neki incident,

⁵ Analizo teh sprememb lahko najdete v Burguete 2003.

ki sega že devet let nazaj, ko je prispela “humanitarna pomoč” v obliki “enega roza čeveljca z ošiljeno peto, številke 6 in 1/2, ponošen, brez svojega para... Mislili so, da bomo, revni kot smo, sprejeli karkoli, človekoljubje in miloščino.” Nadalje pravi, da so se v Aguascalientes kopičili računalniki, ki ne delujejo, zdravila s poteklim rokom trajanja, ekstravagantne obleke (za nas), ki se ne uporabljajo niti za gledališke predstave, in ja, čevlji brez para. Obstaja tudi bolj sofisticirana miloščina, tista, ki jo izvajajo NGO in mednarodni organizmi. Temelji na tem, kar se oni odločijo, da skupnosti potrebujejo, ne da bi se z njimi sploh posvetovali, in ne le da vsilijo določene projekte, pač pa tudi čas in obliko njihovega uresničevanja. Predstavljajte si obup neke skupnosti, ki potrebuje pitno vodo, potem pa ji vsilijo knjižnico, tisti, ki potrebuje šolo za otroke, pa podarijo tečaj zeliščarstva (Subcomandante Marcos 2003).

Od smrti Aguascalientes in rojstva školjk ne pustijo več, da bi civilna družba narekovala njihovim prioritetam; zelo dobro vedo, katere so in kje je najhujše pomanjkanje, vedo, kaj potrebujejo za lasten razvoj in kako to doseči z dostojanstvom.

V knjigi *Uprising of Hope: Sharing the Zapatista Journey to Alternative Development* (2005) avtorja Duncan Earle in Jeanne Simonelli – ameriška antropologa – nanizata serijo sprememb, skozi katere je šla regija od konca sedemdesetih let pa do leta 2004. Naredita razloček med antropologijo za razvoj in antropologijo razvoja, onadva predlagata model aplikativne antropologije, ki prepusti nadzor subjektom, v tem primeru zapatistom. Predlagata, da se zapatistično gibanje lahko razume kot neka alternativa industrijski stratifikaciji (Earle in Simonelli 2005: 20). Konec koncev je logično, da bi njihov model razvoja predstavljal neko alternativo njihovim zastarelim modelom, ki jih je predlagala vlada. Se pravi, da zapatisti načrtujejo in delajo s pogledom, usmerjenim v prihodnje generacije, medtem ko se vlada obremenjuje samo z naslednjimi volitvami in zato usmerjajo svoje moči samo v projekte na kratki rok. Pomen avtonomije postane nujen za preseganje omejitev vladnih programov in izpeljavo nekakšne stabilnosti in “nadzora nad smerjo razvoja” (Ibid.: 168). Avtonomija je veliko več kot samo obstoj; implicira samozadostnost družbe in zato nosi s sabo priložnosti za ekonomsko reformo od spodaj (Ibid.: 190).

SKLEP

Zapatisti so le ena organizacija od mnogoterosti, ki sestavlja antineoliberalno gibanje. Kar ima večina med njimi skupnega, je zavračanje “novega svetovnega reda” in uničujočih učinkov globalizacije in akumulacije čedalje bolj skoncentriranega bogastva in oblasti v škodo obubožanih ljudi, različnosti kul-

tur in okolja. Smer razvoja, ki jo vodijo transnacionalne organizacije, ni dosegla tega, kar je predlagala. Danes živimo v svetu, kjer je stanje blaginje za večino ljudi čedalje bolj negotovo.

Projekt avtonomije in zapatističnega samorazvoja je izziv za velike oblastnike, s tem ko zahteva "globalizacijo upanja" za vse državljane sveta. Zapatisti potrjujejo, da je drugačen svet mogoč, in bodo dan za dnem delali na tem, da ga ustvarijo. Kljub njihovi optimistični retoriki je pot dolga, težka in ne brez težav. Nekatere izmed njihovih odločitev, tiste, ki so osrednje v uporabi, so motiv soočenj in konfliktov. Vzpostavitev avtoritet, infrastrukture in vzporednih socialnih programov, s katerimi pridobijo le tisti, ki so povezani z zapatisti, kar ustvarja vrzeli znotraj skupnosti in med njimi.

Drugi konflikti nastanejo, ko enostranska odločitev zapatistov, da ne bodo plačali vladnih storitev, kot je elektrika, ali da bodo prepovedali gradnjo ceste, če navedem le nekatere primere, ima posledice za vse tiste, ki živijo v taki skupnosti ali občini. Napetosti se stopnjujejo, še posebej, ker zapatisti ne pričakujejo nikakršne pravne opore (Burguete 2005: s/p). Ne moremo na vse stvari gledati z rožnatimi očali. Izrečeno se spreminja v patent komuniquejev, da se zapatisti zavedajo tako svojih napak kot tudi svojih uspehov. Zato ponavljajo, da se problemi ne rešujejo več na ta način, da potrebujejo čas za prilagoditev in umestitev svojih aktivnosti glede na tip potrebnega razvoja. Njihov model, z vsemi komponentami – politično, socialno, ekonomsko, kulturno – se postavlja nasproti logiki neusahljivega napredka, ki se odraža v industrijsko – kapitalističnem modelu, in ta model ponuja njihovim bazičnim skupnostim, tistim, ki nimajo več kaj izgubiti, neko alternativo za vodenje in nadzorovanje njihovega lastnega razvoja.

Prevedla Nina Brezovar

LITARATURA:

- BURGUETE, CAL in MAYOR, ARACELI (2005): *"Una década de autonomías de facto en Chiapas (1994-2004): los límites"*, V: Dávalos, P. (ur.): *Pueblos Indígenas, Estado y Democracia*, CLACSO.
- BURGUETE, CAL in MAYOR, ARACELI (2003): *"Las Juntas de Buen Gobierno Otras autonomías de facto son posibles"*, CEMOS – Memoria 177, november 2003, 34–42.
- CCRI – CG – EZLN (1. januar 1994): "Declaración de la Selva Lacandona", URL: <http://www.ezln.org/documentos/1994/199312xx.es.htm>.
- CCRI – CG – EZLN (1. marec 1994): "Pliego de Demandas", URL: <http://www.nodo50.org/cedoz/dialogos/dcat08.htm>.
- CCRI – CG – EZLN (27. julij 1996): "Palabras de la Comandancia General del EZLN en el Acto de Inicio del Primer Encuentro Intercontinental por la Humanidad y contra el Neoliberalismo", URL: <http://www.ezln.org/documentos/1996/19960727.es.htm>.

- CARDOSO, FERNANDO HENRIQUE in ENZO FALETTO (1969): *Dependencia y desarrollo en América Latina*, México: Siglo XXI.
- COLLIER, GEORGE A. in QUARATIELLO L., ELIZABETH (1999): *Basta! Land and the Zapatista Rebellion in Chiapas*, Oakland: Food First Books.
- COMAS D'ARGEMIR, DOLORS. (1998): *Antropología económica*, Barcelona: Ariel.
- EARLE, DUNCAN in SIMONELLI, JEANNE (2005): *Uprising of Hope: Sharing the Zapatista Journey to Alternative Development*, Walnut Creek: AltaMira Press.
- ESCOBAR, ARTURO (1992): *"Imagining a Post-Development Era? Critical Thought, Development and Social Movements"*, *Social Text: Third World and Post-Colonial Issues*, št. 31/32.
- ESTEVA, GUSTAVO (1996): *"Desarrollo"*. V: Sachs, W. (ur.): *Diccionario del desarrollo. Una guía del conocimiento como poder*, Perú: PRATEC.
- GUNDER FRANK, ANDRÉ (1970): *El desarrollo del subdesarrollo*, Barcelona: Anagrama.
- HARVEY, NEIL (2000): *La rebelión de Chiapas: La lucha por la tierra y la democracia*, México: Ediciones Era.
- HARVEY, NEIL (2001): *"Globalisation and resistance in post-cold war Mexico: difference, citizenship and biodiversity conflicts in Chiapas"*, *Third World Quarterly*, letnik 22, št. 6, 1045–1061.
- HERNÁNDEZ CASTILLO, ROSALVA ÁIDA (2001): *Histories and Stories from Chiapas: Boarder Identities in Southern Mexico*, Austin: University of Texas Press.
- HOSELITZ, BERT F. (1952): *"Non-Economic Barriers to Economic Development"*, *Economic Development and Cultural Change*, št. 1(1), 8–21.
- LEYVA SOLANO, XOCHITL in WILLIBALD SONNLEITNER (2000): *"¿Qué es el neozapatismo?"*, *Revista Espiral: Estudios Sobre Estado y Sociedad*, letnik VI, 163–202.
- LÖWY MICHAEL (2002): *"El movimiento de Resistencia al neoliberalismo: globalización de las solidaridades"*, *Masiosare*, št. 258, URL: <http://www.jornada.unam.mx/2002/dic02/021201/mas-cara.html>.
- NASH, JUNE C. (2001): *Mayan Visions: The Quest for Autonomy in an Age of Globalization*, New York: Routledge.
- NASH, JUNE C. (2003): *"Indigenous Development Alternatives"*, *Urban Anthropology*, št. 32(1), 57–98.
- ROSS, JOHN (1995): *Rebellion from the Roots – Indian Uprising in Chiapas*, Monroe: Common Courage Press.
- ROSS, JOHN (2000): *The War Against Oblivion*, Monroe: Common Courage Press.
- SARIEGO RODRÍGUEZ in JUAN LUÍS (2005): *Exposición para el curso Antropología del Desarrollo, zapiski iz predavanj*, CIESAS Occidente.
- STAHLER – SHOLK, RICHARD (2001): *"Globalization and Social Movement Resistance: The Zapatista Rebellion in Chiapas, México"*, *New Political Science*, letnik 23, št. 4, 493–526.
- STEPHEN, LYNN (2002): *Zapata Lives!: Histories and Cultural Politics in Southern México*, Berkeley: University of California Press.
- SUBCOMANDANTE MARCOS (1995): *"El neoliberalismo es la crisis misma hecha teoría y doctrina (Durito II)"*, URL: <http://www.ezln.org/documentos/1995/19950311a.es.htm>.
- SUBCOMANDANTE MARCOS (1997): *"7 piezas sueltas del rompecabezas mundial"*, URL: <http://www.ezln.org/documentos/1997/199708xx.es.htm>.
- SUBCOMANDANTE MARCOS (2003): *"Chiapas: La Treceava Estela. Segunda parte: Una muerte"*, URL: <http://www.ezln.org/documentos/2003/200307-treceavaestela-b.es.htm>.
- SUBCOMANDANTE MARCOS (2004): *"Leer un video Segunda Parte Dos Fallas"*, URL: http://www.ezln.org/documentos/2004/leer_un_video_2.es.htm.
- TELLO DÍAZ, CARLOS (1995): *Chiapas – La rebelión de las cañadas*, Madrid: Acento Editorial.
- VIOLA, ANDREU (2000): *"La crisis del desarrollismo y el surgimiento de la antropología del desarrollo"*. V: VIOLA, A. (ur.): *Antropología del desarrollo. Teorías y estudios etnográficos en América Latina*, Barcelona: Paidós, 9–64.